

МАРШРУТАМИ АКАДЕМІКА П.А. ТУТКОВСЬКОГО

Г. ЛІВЕНЦЕВА – Заступник генерального директора ПВНЗ «Інститут Тутковського»
М. КРОЧАК – Кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент кафедри нафти і газу
геологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мальовничі красвиди Житомирщини

15-17 травня цього року відбулася міжнародна конференція «Сучасні проблеми природничих наук», присвячена 155-й річниці дня народження академіка Павла Аполлоновича Тутковського.

Організатори конференції: Національний науково-природничий музей НАН України, Інститут геологічних наук НАН України, ДП «Українська геологічна компанія», Державний гемологічний центр України, Інститут фундаментальних досліджень Української наукової асоціації, Всеукраїнська громадська організація «Спілка геологів України», ПВНЗ «Інститут Тутковського», ТОВ «Водоспад», ПП «Геологічна компанія Геомандри».

Пленарне засідання, яке проходило 15 травня у приміщеннях Національного науково-природничого музею НАН України,

було насиченим: заслухали приблизно 30 доповідей з таких напрямків: музеєзнавство, популяризація науки, бібліографія; палеонтологія та стратиграфія; четвертинні відклади; мінералогія та регіональна геологія; геологічний туризм; геоморфологія, ландшафтознавство, ґрунтознавство; гідрогеологія.

Під час дводенної геологічної екскурсії «Маршрутами академіка П.А. Тутковського» по Житомирському Поліссю екскурсанти відвідали геологічний заказник державного значення «Камінне Село», оглянули кар'єри та природні відслонення, які відкривають давні кристалічні породи Волинського мегаблоку плутону та Словечансько-Овруцького кряжа.

Учасники конференції ознайомилися з геолого-геоморфологічною будовою

Житомирського Полісся та прослідкували розріз нижньо-середньопротерозойських порід регіону тетерівської серії і гранітоїдів житомирського комплексу, які зустрічаються в урочищі р. Уж та в межах Камінного Села; відклади білокоровицької світи топільнянської серії (Білокоровицький кар'єр); утворення вулканогенних порід збраньківської світи овруцької серії (кар'єр поблизу с. Красилівка); корінні виходи кварцитів толкачівської світи овруцької серії неподалік с. Листвин.

За цими маршрутами працював Павло Аполлонович Тутковський майже 100 років тому. Геологічні екскурсії професійно провів професор кафедри мінералогії, геохімії та петрографії геологічного факультету Київського національного університету імені

Тараса Шевченка, доктор геологічних наук Олександр Валерійович Митрохин.

Та найбільше вразила всіх екскурсантів поїздка до с. Листвин Овруцького р-ну Житомирської обл., яку організував директор товариства «Водоспад» Сергій Романович Коженевський, який є дослідником наукової спадщини Павла Аполлоновича Тутковського і співорганізатором конференції.

Ми не були попереджені про такий візит, і тому враження від побаченого стали для більшості з нас емоційним шоком.

Нас привели до Листвинської загальноосвітньої школи I–III ступенів. А далі – розповідь вести дуже важко, адже словами неможливо передати побачене, почуте і відчуте... – гостей зустрів шкільний хор, діти чудово співали пісні про школу, рідний Листвин. Особливо урочисто пролунав у їхньому виконанні Гімн України.

Учні були вбрані в українські костюми, у вишивці яких використано елементи і кольори, які притаманні цій місцевості, що дуже гармонійно підкреслювало зміст пісень. У мене особисто склалось враження, що весь педагогічний колектив на чолі з директором Оленою Петрівною Никончук прекрасно співають, а молоді вчительки, які після закінчення інститутів менше року працюють у школі, пообіцяли, що наступного разу також співатимуть.

Діти читали вірші і про рідне село, і про Овруцький кряж:

*Свята наша школа! Ти більше століття
Стоїш в Листвині на древлянській землі,
Тебе не минуло війни лихоліття,
Ти ледве не згасла в чорнобильській млі.
Безмежно ми вдячні тобі за науку,
За світлі дороги, за міцні знання.
Що в скрутну хвилину простягнеш
нам руку -
Це ти нас навчаєш не йти навманя.*

А дякувати за науку є кому – сільська школа випустила у світ 25 кандидатів наук, доктора біологічних наук Г.К. Смик – усе це відображено у експозиціях шкільного музею.

Листвинський навчальний заклад дійсно легендарний. Уперше в селі школа з'явилася в 1863 р., але через розпочате будівництво православної церкви відійшла на другий план. Знову школа відкрилася 1892 р. вже як церковно-приходська. Тоді тут навчалось 20 осіб.

Спочатку школа функціонувала як однокласна, а з 1902 р. стала трикласною,

Пленарне засідання. Зліва направо І.Г. Ємельянов; К.І. Деревська, С.Р. Коженевський, В.П. Гриценко

Геологічну екскурсію веде О.В. Митрохин

Учасники конференції на виїзді

Шкільних хор с.Листвин

Дитяча республіка – паланка імені Тараса Шевченка

Щирий і гостинний педагогічний колектив

в ній навчалось 63 дітей (5 дівчат, решта – хлопці). У 1935 р. отримала статус семирічної, в з 1952 – середньої. З 1989 р. заклад перенесено у нове приміщення, де ми й побували.

У школі є дитячий фольклорно-етнографічний ансамбль, який отримав багато грамот і призів на конкурсах різних рівнів. Усе це з любов'ю зберігається у шкільних приміщеннях: фотографії виступів, подяки, нагороди.

У кабінеті історії спеціально відведено куточок, у якому відтворено елементи традиційного інтер'єру хати Житомирського полісся. Цінність такого куточка в тому, що внаслідок чорнобильської катастрофи фактично знищено самобутній етнокультурний пласт автентичної місцевості. В цьому класі зібрано вишиванки і вишиті рушники (вказано ім'я майстрині і рік виконання роботи, адже для дітей, які народилися в ХХІ ст., 1958 рік – це вже історія!); побутові речі: старовинні скриня, світильник, посуд, ікони.

Як пише Вікіпедія, «у самому серці Полісся серед предковинної древлянської землі на неповторній Словечансько-Овруцькій височині з часів Київської Русі непорушно стоїть стародавнє село Листвин. Листвин – це не просто точка на географічній карті України. Це – особливе середовище, в якому збереглися майже у своєму первозданному вигляді культура і дух поліщуків. Живуть у селі небадьдужі люди з гарним серцем, які пам'ятають своє коріння».

У цьому особисто переконалися учасники екскурсії.

Самобутня шкільна організація – дитяча республіка, що створена на зразок запорізької паланки, носить ім'я Тараса Григоровича Шевченка. У школі навчаються 165 учнів, усі жителі с. Листвина. Є чітка вікова градація учнів: діти 1–4 класів – листвинчата; 5–9 класів – козацата; 10–11 класів – козаки. Класи молодшої школи мають назви «Ромашка», «Калинка», «Сонечко», «Колосок». Щороку на козацьке Свято Покрови, 14 жовтня, школярів середніх класів посвячують у козацата, старших – у козаки і формують нові загони: імені Лесі Українки, Богуна, інших представників героїчної історії України. Коли діти з власноруч виготовленими хоругвами та самостійно складеними гаслами (у кожному загоні-класі свої прапор і девіз) вийшли строем до нас, у нас з'явилися сльози. Те, що не стримала емоцій я, етнічна українка, – не дивно, але

Геологічний заказник
«Камінне Село»

поряд зі мною стояли ті, хто народився, вчився і майже весь час живуть поза межами України. Я запитала в колеги, чому, на її думку, так сталося, і отримала відповідь: від дітей йшла надзвичайна щирість і в усьому відчувалася любов до того, що вони роблять (те ж саме стосується їхніх наставників). За словами Олени Петрівни, виховання у дітей любові та поваги до національних традицій не є чимось штучним і привнесеним ззовні. «Ми так живемо, і так виховуємо молодь».

Потім учасників конференції (а нас там було понад 50 осіб) запросили на чагування. Тут були традиційні українські, зокрема польські, страви та напої, які готували власноруч вчителі. Доки гості обідали, на екрані телевізора демонструвався фільм про листвинську школу, здобутки її вихованців. А потім педагоги почали співати українські й російські народні пісні, також місцеві пісні, у яких не всі слова є звичними для нас, пісні про Листвин.

Екскурсію шкільним музеєм провів учитель географії Олександр Васильович Никончук – етнограф, дослідник історії рідного краю і чудовий педагог. Які прекрасні слова про Никончука ми почули від молодих вчителів Юлії та Ілони: у такого наставника є чому повчитися! Олександр Васильович провів польову екскурсію по Овруцькому кряжу, розповів історію краю від древлянських часів до сучасності.

Шанують тут і не таку давню історію – пам'ятають про воїнів-інтернаціоналістів, що загинули під час афганської кампанії. Охайний, гарно виконаний пам'ятник на центральній площі м. Овруча з портретами шістьох зовсім юних хлопців, меморіальна дошка на фасаді Листвинської школи.

Ми з колегами довгий час залишалися під враженням від поїздки до Листвина. Не сумніваюсь, що Спілка геологів України охоче прийме до своїх лав юних дослідників Овруцького кряжу. А нова зустріч із Листвином у нас ще попереду.

Історична довідка

Перша згадка про с. Листвин з'явилася в 1545 р. На берегах річок, серед багатого лісу було три дворища – Листвин, Петраші, Раліоновичі. Це були маленькі (5-7 дворів) поселення споріднених сімей. Люди жили общиною, спільно володіли орними землями та угіддями, платили феодалу сукупну подать. Щоб розширити орні землі, вирубували віковічні ліси, займалися землеробством, тваринництвом, полюванням. Кожне дворище мало своє поховання. З середини XIV ст. село, яке було в складі Київського князівства, опинилося під владою Литовської держави. У 1569 р. край потрапив під владу Польщі. В 1557 р. вийшов закон «Устава та волоки», за яким землі села було поділено на волоки. Кожен селянський двір наділявся волокою, за яку платив податки і відбував повинності. Община зруйнувалася. Вводилося подвірне землекористування. Села почали витягуватися вздовж річок, бо забудівля йшла тільки

Словечансько-Овруцький кряж

на своїх наділах. Розпочалося знищення лісів, на багатших землях утворювалися поля. Так з'явилися нові поселення – Рудня і Мельниця Кошецька.

На Рудні з болотної руди виплавляли залізо. У Кошечках були водяні млини. У лісі виникають поселення Буда, де з дерева добувають поташ, дьоготь, вугілля, і Гута, у якій виготовляли гутне скло і речі з нього.

Першими відомими панамі в селі були Бісхун Масальський (1744–1777 рр.) і Станіслав Плотницький (після 1777 р.).

У 1774 р. у Петрашах було побудовано церкву. У 1793 р. край у зв'язку з воз'єднанням Правобережної і Лівобережної України опинився знову у складі Російської держави. Цей період тривав до 1847 р. – це був панський період. Панщину відбували 5-6 днів на тиждень. До 1861 р. її зменшили до 3 днів на тиждень. Реформа 1861 р. звільнила селян від кріпосної залежності. Тепер селяни могли купляти землі у поміщика.

Старожили розповідають, що до церкви зігнали все населення, три дні дзвонили в дзвін, як по померлому, було оголошено свято на три дні. На кожен двір у селі було наділено по 9,5 десятини землі, сума викупу 1 десятини становила 63 крб 40 к., а весь викуп – 627 крб. 1/5 частину викупу платити повинні були селяни, а 4/5 заплатила казна. Селяни мали повернути кошти державі протягом 49 років. Упродовж двох років (1861–1862 рр.) селян було переведено в категорію «тимчасово зобов'язаних». Хто не міг платити частину викупу, повинен був відробляти 80 днів панщини. З 1863 р. селяни цих сіл були переведені у категорію «селян-власників» і перейшли на викуп. Ліси та угіддя залишилися у власності поміщиків, і селянам потрібно було купувати в них дрова.

У 1878 р. володіння поміщика Ніротворцева включали села Петраші, Листвин, Раліоновичі, Франківку, Переброди.

Весь Листвинський маєток становив 16 877 десятин землі.

В 1904 р. весь Листвинський маєток на публічних торгах було продано італійцям, які фактично знищували його (аж до Першої світової війни).

У 1869 р. збудовано петрашівську Святомиколаївську церкву. У 1892 р. у с. Петрашах відкрилася Петрашівська однокласна школа. Ще в 1910 р. села Листвин, Петраші, Раліоновичі були окремими. Навколо них була огорожа. На в'їзних дорогах стояли ворота. У кожному селі була своя сільська община. Сільський схід обирав на три роки старосту, збирача податків і представника на волосний схід.

Селянських повстань на території села не було. Проте окремі люди брали активну участь у революційних подіях 1905 р. Старожили розповідають, що мешканець села Парфен Дмитрович Демиденко служив на легендарному броненосці «Потьомкін».

Г. Лівенцева

В КРАЇНІ ДРЕВЛЯН

Упродовж багатьох років мандруючи Україною, проводячи десятки навчальних та екскурсійних маршрутів, не перестаєш дивуватися тому, що є куточки, які розташовані вдалині від відомих туристичних маршрутів і не поступаються, а в чомусь перевершують їх за кількістю історичних та культурних пам'яток, природною красою та мальовничістю ландшафтів.

Таким відкриттям для всіх учасників міжнародної наукової конференції «Сучасні проблеми природничих наук», присвяченій 155-річчю з дня народження одного з перших українських академіків П.А. Тутковського, стало відвідування Словечансько-Овруцького кряжу Українського Полісся в рамках геологічної екскурсії «Маршрутами академіка П.А. Тутковського».

Три години шляху від м. Києва по Варшавському шосе, тоді годину на північ до м. Олевська – і ви потрапляєте до унікального й чарівного краю чудового різноманіття ландшафтів, унікальної геології, у світ незайманих дрімучих лісів і непрохідних боліт, у світ, де на берегах річок, серед розораних ділянок або в лісі зустрічаються виходи гранітних скель, згладжених вивітряннями. Через цю територію прокладено мало доріг, та її щільність населення невелика. По деяких

віддалених ділянках шляху не можна проїхати автомобілем, а весняні повені взагалі роблять ці місця непрохідними.

Вийшовши ранком із гомінкого Києва, через декілька годин ми потрапили у справжні дикі місця, де час неначе зупинився. Таке відчуття охопило нас, коли ми зупинилися в с. Рудня-Замисловицька Олевського району Житомирської області, звідки починається стежка до геологічного заказника – урочища Каміне Село. Пройшовши через міст, що стоїть на дерев'яних дубових «биках», поставлених ще наприкінці позаминулого століття, ми заглибилися в лісові нетрі. За 2 кілометри від цивілізації серед незайманого лісу розкидані численні гранітні глиби – різні за розмірами (від 1 до 12 метрів у діаметрі), формами нагадують сільські будівлі. Завдяки зеленому моху, який вкриває граніти наче стріхою, ця подібність підсилюється. Каміня вишикувалося рядами, неначе вздовж вулиць зведено кам'яні будинки. Суперечки про те, якого походження – елювіального чи льодовикового – ці об'єкти, були вирішені нашими геологами на користь першого. Пегматитова жила, що знайдена в гранітному тілі, простежується на відстані до 100 метрів і проходить крізь декілька велетенських валунів. Цей факт повністю підтверджує належність

окремо розташованих брил до одного гранітного масиву, зруйнованого вивітряннями. Процеси десквамації (відлущення верхніх шарів породи в результаті добових коливань температур) довершили обробку гранітних уламків. Блукаючи від одної «хати» до іншої, які розкидані серед віковичних сосен та дубів, враховуючи повну безлюдність цієї місцини, ми відчули себе у справжньому «загубленому світі». Здавалося, що ми, подорожуючи в часі, потрапили до казкового царства добрих берегедів, які населяють ці кам'яні будинки та прокладають стежки вздовж вулиць, кріплять вулики-колоди на старі дерева. Це світ без насильства, обману й гноблення, де триумфують добро, правда і краса.

Ще одним унікальним явищем, яке нас здивувало під час екскурсії, були зарості квітучого рододендрона – ботаничного унікалу цих місць, ранньокайнозойського релікта Поліського заповідника. Рододендрон жовтий, або азалія понтійська, належить до сімейства вересових, росте на луках в субальпійській зоні, на території України зустрічається в лісах Полісся та Карпат. Вперше цю рослину знайшли в горах Кавказу. За припущеннями вчених, колись на через територію сучасного Полісся від Скандинавії до Кавказу простягалася гірська система.

«В сучасний (голоценовий) палеогеографічний етап від Балтійського і майже до Чорного моря простягалися дикі дрімучі ліси, але людина потіснила південну межу цих лісів далеко на північ. У цій же місцевості ліси було врятовано завдяки величезним, непрохідним для людини болотам. Ці ліси, що розташовані на півночі Центрального, або Житомирського, Полісся практично на українсько-білоруському кордоні, зараз є унікальними не лише для України, але і для усього Європейського регіону.

Це один із найбільших рівнинних лісових масивів у Центральній Європі. Його глухі хащі та болота є притулком для цілих популяцій рідкісних видів тварин. Окремі ділянки лісу в цьому масиві нефрагментовані і простягаються безперервною смугою практично від р. Горинь на заході до р. Дніпро на сході.

...Серед рослин заповідника на особливу увагу заслуговує рододендрон. Це рід рослин родини вересових. Є реліктом третинного періоду. В Україні поширені два види цієї рослини: східнокарпатський та жовтий. У Поліссі росте

рододендрон жовтий, інша назва якого «азалія понтійська». Вперше його відкрили в горах Кавказу, де він часто утворює суцільні зарості, інколи росте навіть на слабо прикритих землею скалах. Потім цю рослину виявили в Малій Азії. Про те, що він зустрічається на Поліссі довгий час не знали навіть вчені. Місцеве населення називає цю рослину «дряпоштан» (якщо хочете перевірити правильність цієї назви, спробуйте пройти крізь зарості рододендрона).

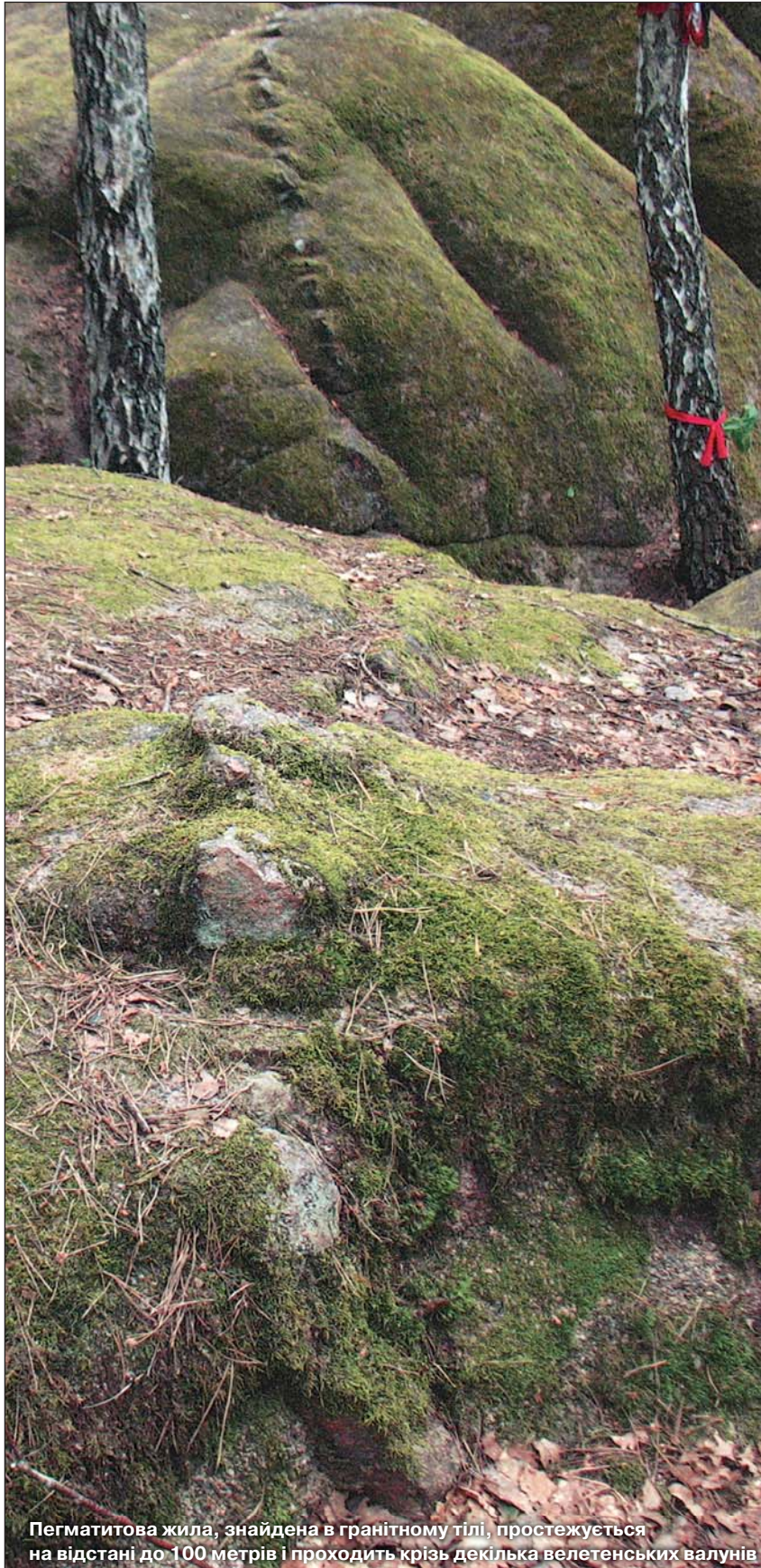
Існування значного ареалу рододендрона на Поліссі наштовхнуло відомого геолога Олександра Карпінського майже 100 років тому на думку про те, що через Полісся проходить межа розлому земної кори, під якою залягає кряж. Звідки ж узявся рододендрон на Поліссі? Дехто з учених пояснює його появу в цих краях тим, що в третинному періоді Кавказькі гори сполучалися з Волинськими гірськими масивами Скіфським валом, таким чином рододендрон і опинився на Поліссі. У льодовиковий період вал зруйнувався, але рослина в цій місцевості залишилась. Інші

науковці припускають, що азалія понтійська потрапила до нас із Малої Азії через Балканський півострів, але на самому півострові не збереглася. Існує версія, за якою рододендрон з'явився в поліській місцевості завдяки кримським татарам, але це мало ймовірно, адже в Криму він не росте.

Можливо, колись на території сучасної Поліщини справді височіла гірська система, що сполучалася з Кавказом. Деякі її відроги тяглися до Білорусії навіть до Скандинавії. Зараз про її наявність свідчить лише Словечансько-Овруцький кряж, решта опустилася далеко вглиб земної кори, залишилася лише ця прекрасна загадкова рослина.

Звідки рододендрон на Поліссі, як подолав він тисячі кілометрів і потрапив так далеко від первісного ареалу, не залишивши при цьому слідів на своєму шляху? Довгий час учені намагалися розгадати цю таємницю, але рододендрон як і раніше міцно тримає свої секрети».

<http://ukrainaincognita.com>

Пегматитова жила, знайдена в гранітному тлі, простежується на відстані до 100 метрів і проходить крізь декілька велетенських валунів

Фото М. Крочак

З часом внаслідок дії різних геологічних процесів вона зруйнувалася, залишився лише Словечансько-Овруцький кряж. Таким чином рододендрон зберігся серед поліських лісів.

Кілька тисячоліть тому серед тих дрімучих лесів існувала цивілізація східних слов'ян. У місцевій топоніміці закарбувалися прадавні назви (Уж, Уборть, Горинь, Норин, Перга та ін.). Дивовижно, що сьогодні, в епоху всюдисущого інформаційного простору та суцільної глобалізації, жителі Овруцького та Олевського районів Житомирщини, які живуть у віддалених селах серед тисячолітнього лісу наодинці з природою, зберегли своєрідність культури, народного костюму та говірки. Як справжні нащадки древлян, поліщуки залишаються носіями унікальної інформації про життя та культурно-історичні витоки наших пращурів.

Для нас, хто звик до того, що в сучасному світі миттєво «розкручуються» навіть незначні, часом сумнівні пам'ятки, дивним було те, що про такі унікальні місця, які знаходяться поруч, ми ніколи не чули. Очевидно, люди, які змогли оцінити цей природний феномен, потрапили в ці незвідані місця нещодавно. Взагалі інформації про геологію, тваринний та рослинний світ цього куточка Полісся існує мало. А більшість робіт невтомного дослідника та палкого прихильника цих місць П.А. Тутковського було втрачено в радянські часи (чи випадково?).

Зараз завдяки зусиллям ентузіастів та меценатів цей куточок на кордоні України з Білоруссю почали досліджувати. Співробітники геологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України та ТОВ «Водоспад» почали збирати та вивчати творчий доробок Павла Аполлоновича Тутковського – піонера-дослідника Українського Полісся. Проведено низку експедицій у цей край за маршрутами академіка, які зафіксовані у його польових щоденниках. За меценатські кошти видано чудову збірку статей вченого, проілюстровану авторськими фотографіями.

Дякуючи організаторам конференції, під час геологічної екскурсії ми відкрили для себе ще один незвіданий до цього часу куточок незайманого української природи.

М. Крочак